

KESZTHELY – EGY MONOGRAFIKUS TÁRSADALOM- TÖRTÉNETI KUTATÁS DEMOGRÁFIAI TANULSÁGAI

BENDA GYULA

A történeti demográfia az 1950-es években a családrekonstrukciós módszer megteremtésével, az egyházi anyakönyvek intenzív kiaknázásával vált a történettudomány egyik legdinamikusabb területévé. Az egy-egy plébánia (egyházközség) népesedését feldolgozó monográfiák, majd pedig a reprezentatív mintákra épített elemzések eredményei átalakították az északnyugat-európai országok, az ancien régime népességéről kialakított képet.¹ A magyar történeti demográfia Kováts Zoltán – Cs. Tóth Péter (1962) és Andorka Rudolf (1970) munkáival hamar csatlakozott ehhez a módszertani megújodáshoz, a családrekonstrukciós eljárás mégsem vált elterjedtté. A feldolgozott anyakönyvek és községek száma nem éri el a húszat. A befejezett családrekonstrukciós munkák közzlése a legtöbbször egy-két összefoglaló táblára korlátozódik.² Dányi Dezső a mintavételre épülő feldolgozást honosította meg (Dányi, 1991). A magyar történeti demográfiában a népesedéstörténet legfőbb műfaja a város- vagy falutörténethez írt demográfiai fejezet maradt, ezek pedig általában az anyakönyvek nem nominális feldolgozására korlátozódnak, gyakran a politikatörténet vagy más terület korszakolási rendjében tárgyalják a népesedés kérdéseit.³ A rendkívül szétszórt, bibliográfiailag és kritikailag sem feldolgozott hatalmas és egyenetlen történeti anyag még nem épült be az összefoglalókba. A millicentenáris előadássorozat megjelent részei szinte semmilyen módon sem hasznosítják a család-rekonstrukciós munkák, illetve a város- és falutörténeti munkák eredményeit.⁴ Andorka Rudolf Az európai népesedéstörténetben meg-

¹ Bardet, Jean-Pierre, 1998.

² Az első családrekonstrukció Kováts Zoltán és Cs. Tóth Péter munkája és Csurgó népesedését vizsgálja. Az eredmények közzlése még nem követi a később kialakult formát (Kováts Zoltán – Cs. Tóth Péter, 1962). Andorka először az ormánsági egyke kialakulását vizsgálta Besence és Vajszló református anyakönyveinek feldolgozásával (Andorka 1970). Andorka Rudolf 1988-ban azt írja, hogy „9 falu családrekonstrukciós vizsgálatának adatai állnak rendelkezésre részletesen publikált formában”, emellett két reprezentatív mintán alapuló vizsgálat megindulását említi. Ugyanekkor azonban csak saját öt feldolgozásából idéz adatokat. [Andorka Rudolf utolsó családrekonstrukciós módszer segítségével készült munkájában (*Aetas*, 1996. 4. sz. 146) 14 falu fontosabbnak ítélt demográfiai mutatóit közli. Ebből három közösség feldolgozása Moess Alfréd nevéhez fűződik, 11-et Andorka Rudolf végzett el – ebből kettő mutatóit összevontan adta meg. (A szerk. megjegyzése.)]

³ A modern történeti demográfiai fejezetek beépülését a helytörténeti monográfiákba a hajdúvárosok történetének megírásától számíthatjuk. Ezekben Kováts Zoltán és Dávid Zoltán kialakította a műfaj szinte mai napig érvényes változatait.

⁴ Kovacsics József 1997. A jelentős anyag bibliográfiai összegyűjtésére a Faragó Tamás vezette OTKA kutatás vállalkozott.

jelent összefoglalása az első kísérlet az előbbieket szintetizálására, ez mutatja, hogy az eddig elvégzett és publikált munkák alapján csak igen elnagyolt képet adhatunk 18–19. századi népesedési viszonyainkról.⁵ Talán a 2000. évi millenniumi előadássorozata jobb képet ad a hazai népesedéstörténeti kutatások állásáról. E területen nagyon hiányzik a helyzet felmérése és a feladatok kijelölése.

E véleményünk indokolja, hogy társadalomtörténeti célú feldolgozásunk népesedéstörténeti eredményeiről összefoglaló képet adjunk annak végleges elkészültét megelőzően. 1986 óta foglalkozunk Keszthely 1696–1849 közötti társadalmával. Ennek részeként elkészült az egyházi anyakönyvek nominatív feldolgozása és az 1810 előtti házasságkötések alapján a családrekonstrukció. Az anyakönyvek mellett az adóösszeírásokat, lélekösszeírásokat, az uradalom konvenciók listáit is feldolgoztuk.⁶

A keszthelyi kutatás sajátosságait egyrészt abban látjuk, hogy ekkora település adatait eddig még nem dolgozták fel, másrészt rendelkezünk személyekig lemenően összegyűjtött igen gazdag társadalomtörténeti forrásanyaggal, amelyik számos ponton kiegészíti az anyakönyvezés hiányosságait. A demográfiai elemzések egy része már megjelent részletes tanulmány és adatközlés formájában. Előadásunk szerkesztett változatában megkíséreljük az eredmények vázlatos összefoglalását. Elsőként a népességszám változását és a természetes népmozgalom adatait mutatjuk be, majd a házasság, termékenység és halandóság főbb jellemzőit írjuk le.⁷ Végezetül kitérünk a vándorlás kérdésére, s megpróbálkozunk a kutatás forráskritikai eredményeinek összegzésével.

Keszthely népességszáma, népmozgalom

A Balaton északkeleti csücskénél fekvő kisváros, Keszthely a középkorban két fontos kereskedelmi út kereszteződésénél lett jelentős oppidummá, majd végvárként szolgáló ferences rendháza határozta meg funkcióját és lakóinak társadalmi helyzetét. A 18. századtól piacörzeti funkciói mellett uradalmi központ, iskolaváros és fokozatosan járási székhely lett.⁸ Az alábbi táblázatba gyűjtöttük össze a fellelhető népességi adatokat a 18. századtól az 1851. évi népszámlálásig.

⁵ Andorka Rudolf 1998.

⁶ A kutatási célokra és módszerekre ld. Benda Gyula, 1987.

⁷ A népességszámról ld. részletesen Benda Gyula, 1997b; a házasságról egy kéziratos tanulmány készült 1990-ben, a halandóság elemzése megjelent Benda Gyula, 2000.

⁸ Keszthely történetére ld. Bontz József, 1896; Koppány Tibor – Péczely Piroska – Sági Károly, 1962; Kovacsics József, 1994, és legújabban Müller Róbert, 2000.

I. Keszthely népességi adatai és népességi forrásai, 1745–1851

Év	Népességszám	Forrás típusa, megjegyzések
1745	2168	plébános összeírása (katolikusok), részletes
1746	2332–2349	canonica visitatio (katolikusok), részletes status animarum
1748	2114	canonica visitatio (katolikusok), részletes status animarum
1757	2578	canonica visitatio (katolikusok), részletes status animarum
1757	3089	canonica visitatio (katolikusok), végösszeg
1770	2953	adóösszeírás
1771	2543	adóösszeírás
1771	3371	canonica visitatio (katolikusok), részletes status animarum
1778	3161	canonica visitatio (katolikusok)
1778	3350	canonica visitatio (katolikusok)
1783	3354	lélekösszeírás
1785	3812	plébániák összeírása (katolikusok)
1785	4050	népszámlálás, jogi népesség
1785	4208	népszámlálás, jelenlevő népesség
1802	4225	canonica visitatio (katolikusok)
1805	4090	nem nemes összeírás (nemeselek nélkül)
1811	4000	püspökségi névtár (katolikusok)
1812	4154	püspökségi névtár
1815	4000	Richard Bright
1816	6009	canonica visitatio (katolikusok)
1817	5000	Magda Pál, 1819
1818	4531	nem nemes összeírás (nemeselek nélkül)
1819	7135	püspökségi névtár
1820	4545	nem nemes összeírás (nemeselek nélkül)
1821	4328	nem nemes összeírás (nemeselek nélkül)
1822	4437	nem nemes összeírás (nemeselek nélkül)
1828	6930	Nagy Ludovicus, 1828
1829	7844	püspökségi névtár
1833	8000	Thiele, 1833
1835	9061	püspökségi névtár
1836	7884	Fényes Elek, 1836 (vö. 1829. püspökségi névtár)
1837	9279	püspökségi névtár
1838	9817	püspökségi névtár
1840	6783	püspökségi névtár
1841	6826	püspökségi névtár
1842	6837	püspökségi névtár
1843	6840	püspökségi névtár
1847	6790	püspökségi névtár
1851	7112	püspökségi névtár
1840–1849	7620	Fáy András, 1854
1851	6790	népszámlálás, jogi népesség
1851	7352	népszámlálás, jelenlevő népesség
1851	7024	Fényes Elek, 1851, nem nemes összeírás alapján becsült

A népességszám adatai igen heterogén eredetűek, s láthatóan egy-egy időpontra vagy időszakra igen különböző számokat adnak meg. A 18. század közepén a katolikus egyház a püspöki látogatások alkalmával részletes lélekösszeírásokat követelt meg, ezek azonban Keszthelyen mindenkor a becslhető népességszámnál kevesebb lakost sorolnak fel. Az 1745–1748 közötti név szerinti összeírások házaspárokat és gyerekeiket sorolják fel, külön adják meg az özvegyasszonyokat (gyerekek nélkül). Kimaradtak az özvegy férfiak, az özvegy nők és férfiak gyerekei, a különféle szolgák stb. Emellett bizonyíthatóan hiányoznak a csecsemők (0 és 1 évesek). 1757-ben egész településrészek kimaradására következtethetünk az adóösszeírásokkal való összevetéssel. 1771-ben csak a szőlőhegyen élő családok kimaradása igazolható szisztematikus hibaként. 1770-ben és 1771-ben az igen alapos adóösszeírás az adóköteles személyek mellett a háztartásban élők számát is tudakolta, s a név szerinti összeírás végén a nem adózó nemesek háztartásaiban élők lélekszámát is megadja. Mindkét évben a megyei összeírók által kimutatott népesség elmarad az 1771. évi (némileg szintén hiányos) egyházi lélekösszeírástól.

Az 1785. évi népszámlálás adataiból visszafelé haladva, illetve a születések számából becslve a valószínű népességszám az 1740-es években 3000–3500, egy évtizeddel később 3500–4000. Az 1740-es évek gyors népességnövekedése az 1760-as évek végén megtorpan (úrbérrendezés körüli társadalmi mozgolódás, konfliktus a Festetics családdal mint földesúrral), az 1770-es évek elején 3800–4500 közöttire tehető a legvalószínűbb népességszám. Az 1785. évi népszámlálás által regisztrált 4208 fő jelenlevő lakost biztos pontnak elfogadva, 4000-re tesszük az 1770–1771. évi lakosság számát. A 18. század második felének egyházi és megyei összeírásai tehát nem tudták a nagyobb számú és összetettebb társadalmú Keszthely népességét számba venni. Az 1785. évi pontos népszámlálási adatok szerint Keszthely Nagykanizsa után Zala megye legnépesebb települése, s dunántúli viszonylatban középvárosként határozható meg.

1785–1787 után gyöngült az állami törekvés a népesség pontos megismerésére, a 19. század elejéről ismert nem nemes összeírási eredmények megbízhatatlanok és bizonyíthatóan nem teljesek. A katolikus egyház megelégedett durva katolikus hívőszám-, illetve teljes lakossági becslésekkel. S bár rendszeresen közzétette felfrissített lélekszám-aadatait a veszprémi püspökség névtáraiban (schematismus), az azokban szükségessé vált jelentős revíziók (a becsült népességszámot pl. az 1838-as 9817 főről 1840-re 6783-ra csökkentik) mutatják ezek bizonytalan voltát. Az ekkor megszülető leíró statisztika adatai leginkább ezeket a bizonytalan adatokat ismétlik. Kivétel Nagy Lajos helységnévtára, de ennek forrásait kevésbé ismerjük. Adatai kiemelkednek a korábbi népességszámokhoz képest, s nehezen illeszthetők az 1785. és 1851. évi népszámlálás között megrajzolható változási trendhez. 1851-ben a város népessége 7352 fő, valószínűleg csökkent a reformkor végére becslhető számhoz képest (1849-ben erős a kolera pusztítása, elvándorlással is számolhatunk a forradalmi és

katonai események következtében). A 18. század végén, a 19. század első felében a halandósági viszonyok ugyan átmenetileg romlanak, de a kisváros a napóleoni háborúk idején, majd az 1830-as évektől dinamikusan változik, népessége is gyarapszik. A növekedés üteme jelentősen meghaladja a környező falvakét, viszont elmarad a jelentős (főleg Duna melléki) kereskedelmi központokétól, egy középváros-átlagként határozható meg.

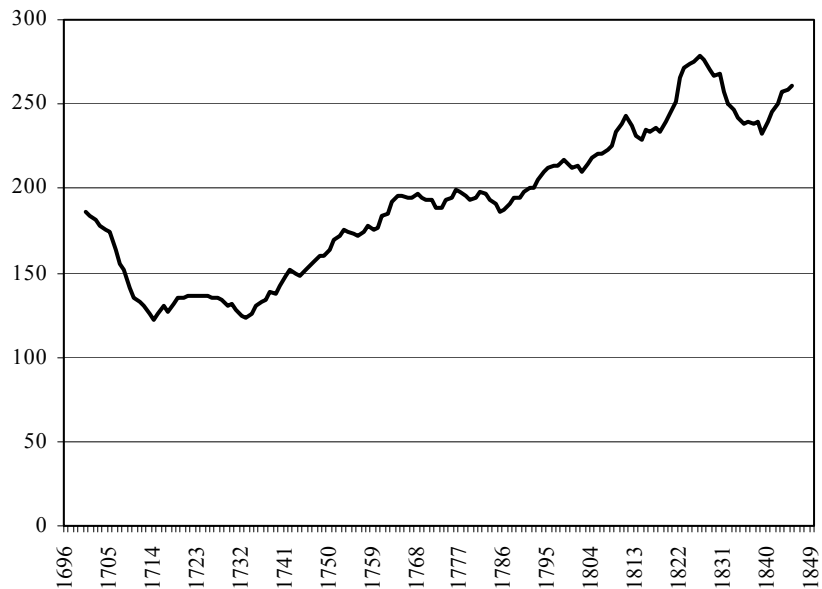
A reformkori népességnövekedésnek már fontos eleme a zsidó vallású népesség beköltözése. 1851-ben 678 izraelita lakost írtak össze (az 1848. évi zsidóösszeírás szerint számuk 668 volt), ez a teljes népesség mintegy tíz százaléka. A 18. század végén még csak 120–150-re tehető a zsidóság száma.

A népesség területi elhelyezkedése is módosult: a Keszthelyt fél karéjban körülvevő szőlőkben a 18. században még kevesen laktak állandó lakosként, az 1810-es évektől erőteljessé válik a kitelepedés. 1851-ben a megszámlált népesség 37 százaléka már szőlőhegyi lakos. A szőlőhegyek 1846-ban önálló községekként jogilag leválnak a városról, ezért számos feldolgozás csökkenő (vagy stagnáló) népességet mutat ki Keszthely városra. A város és szőlőhegyei közötti szoros kapcsolat a 19. század közepén még azt indokolja, hogy népességtörténeti szempontból egységként kezeljük a zárt településrészt és a szórványként betelepülő szőlőhegyeket.

A népességszáménál jobb a helyzet a népmozgalom elemzésénél. 1696-tól folyamatos és jó minőségű a katolikus keresztlési anyakönyv, 1746-tól jegyzik fel a temetéseket, s nagyjából e korban válik megbízhatóvá a házasságkötések anyakönyvi regisztrációja is. Az 1690-es évek végén, az 1700-as évek elején évente 180–190 gyereket keresztel meg a keszthelyi plébános, az újszülöttek száma a kuruc háborúk idején valamit csökken, de magas születési arányszám (50 ezrelék) mellett is minimum 3500 főre becsülhető a város népessége. Az 1710. évi pestis pusztítása igen nagy volt (a plébános feljegyzése szerint kétezeren haltak meg), jelentősen és tartósan visszaesik a keresztlések száma. A lecsökkent népesség az 1740-es évekig stagnálni látszik, ekkor a születések (keresztlések) száma három évtizeden át gyorsan emelkedik, majd megint kisebb visszaesés következik. Az újabb hosszabb fellendülés a katolikus születéseknél az 1830-as években megtorpan.

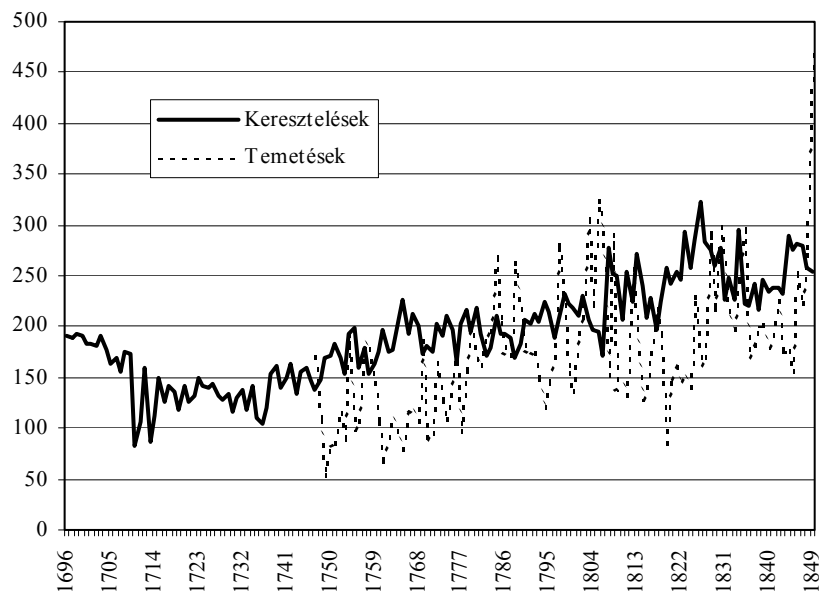
A keresztlések évenkénti ingadozását kilencéves mozgó átlaggal kisimítva szépen követhetők az egymást váltó hullámok, amely mögött a népességszám igen hasonló mozgását feltételezzük (lásd I. ábra).

Az adójegyzékek Keszthely mezőváros végvár jellege miatt a 18. század elején csak a népesség töredékét tartalmazzák, 1746-tól azonban az adózók számának mozgása igazolja a gyors növekedést 1740 után, majd a visszaesést. Hasonlóan kirajzolódik a reformkori dinamizmus. A századfordulón az adózók száma nem nő erőteljesen, ekkor a népességszámot valószínűleg a megnövekvő számú uradalmi cselédség emeli meg.

I. A keresztelesek kilenc éves mozgó átlaga Keszthelyen 1696–1849

A halálozások (temetések) anyakönyvezése megkésve indul, s mintegy három évtizedig igen hiányos (feltevésünk szerint a halottak egy részét a ferencesek temették, ők viszont nem vezettek halotti anyakönyvet), s később is vannak periódusok, amikor a temetési anyakönyvezés színvonala romlik. A halálozások ingadozása erős, de a 18. század eleji pestises halandósághoz hasonló megugrásokat már nem találunk. A halálozások száma az 1780-as évtizedben megemelkedik, hasonlóan magas a 19. század elején is. Ekkor a természetes népmozgalom negatív. Egészében a természetes szaporulat a népességnövekedésnek csak egy részét magyarázza, becslésünk szerint mintegy ötven százalékban. Ez a migráció és főleg a bevándorlás kérdését kiemelten fontossá teszi.

II. A népmozgalom (keresztelések és halálozások) Keszthelyen 1696–1849

A vándormozgalomra nincsenek közvetlen adataink. A történeti feldolgozások a kuruc háborúk után elvándorlást feltételeznek (a szabad hajdúk és katonák elvesztik előjogaikat, a város betagolódik a földesúri birtoklás rendjébe), ezt nem tudjuk egyelőre sem megerősíteni, sem cáfolni, de a népességvisszaesést a pestis és következményei is magyarázhatják. Az 1740-es évek végétől az anyakönyvek és adóösszeírások is igazolják az erőteljes bevándorlás tényét (elsősorban iparosok), ez 1767–1769 körül megtorpan. A negatív népmozgalmú századelőn is erőteljes a bevándorlás, az tartja fenn a népességszám emelkedését: ekkor az iparosok mellett a cselédség létszáma is jelentősen emelkedik, s a szőlőhegyek is vonzanak bevándorlókat. A zsidóság gyors létszámnövekedése mögött is erőteljes bevándorlás húzódik meg, ezt időben pontosan meghatározni nem tudjuk, de már az 1820-as években jelentős lehetett.

A házasodás

A nuptialitás vizsgálatánál először az első házasságkötés életkorát vesszük szemügyre. A keszthelyi katolikus anyakönyvek 1773-tól feltüntetik a vőlegény és menyasszony életkorát. A megelőző családi állapot a házasságkötéseknél már kezdettől fogva megtalálható a nők esetében (pl. azaz feltüntetik, hogy xy özvegye), majd az 1750-es évektől rendszeressé válik mindkét fél esetében. A családrekonstrukció világossá tette, hogy ezek a bejegyzések nem mindig megbízhatók. Számos özvegy vagy özvegyasszony, akinek korábbi házasságát és gyerekeit megtaláltuk, nem újraházasodóként jelenik meg második vagy harmadik házassága bejegyzésénél. A családi állapotot, ahol lehetett és szükséges volt, az elemzés során helyesbítettük, de mivel számos esetben maradt bizonytalan, a harminc éven felüli hajadon nőket és a negyven éven felüli legényeket kihagyva is kiszámoltuk az első házasságkötésnél az átlagéletkorokat.

Nehézséget okoz a plébános által beírt (a későbbiekben általunk „bevallott”-ként megnevezett) életkor és a tényleges életkor eltérése. A keszthelyi házaspároknál (1750–1849) a férfiak mintegy harmadának, a nők felének ismert a pontos születési dátuma.

Az 1770 utáni évtizedben a nőknél a bevallott kor átlaga 19,14, majd pedig évtizedről évtizedre 20 körül ingadozik (a harminc éves és idősebb nők nélkül számolva 19 évnél valamivel magasabb átlagot kapunk). Mindkét középérték állandó marad. A bevallott kort nézve a menyasszonyok kormegoszlása azt mutatja, hogy a legtöbben mindig 18 évesnek vallották magukat. (A 20 éves életkorra jellemző kisebb kiugrást az életkor megszokott kerekítése magyarázza.) A huszadik életév után radikálisan visszaesik ez a szám. (Ha évtizedenként elemezzük, akkor ez a korhatár idővel fokozatosan feljebb tolódik.) Az átlagnál fiatalabbaknál is némi módosulás következik be: a 17 évesek eleinte eléri a leggyakoribb életkor, a 18 évesek számának felét, majd 1810 után csökken ez az arány. A korösszetétel egészében megőrzi a 18 éves kor dominanciáját (sőt talán ez még erősödik), de eltolódik a fiatalabb 15–17 éves koroktól a 19–22 éves korok irányába. A bevallottan 15 évesek eltűnnek 1790 után, a 16 évesek száma is radikálisan csökken.

A számított életkor erősen más képet mutat. Az átlag alig valamivel magasabb (ennek egyik oka, hogy az idősebb, beköltözött nők valós életkorát nem ismerjük). Amikor mindkét kor ismert, a bevallott és számított között másfél éves különbség van, a tényleges korátlagok rendre magasabbak. Az eltérő szemlélet miatt az egy év eltérés érthető, az átlagos különbség ennél nagyobb. A számított középérték azonban itt is stabil. Egyetlen kor kimagasló súlya nem állapítható meg. A 16 (később 17) éves kortól 22 (később 24) évesig gyakori a házasság, alig magaslik ki a 19 éves kor. A 15–17 évesek aránya nem csökken oly mértékben, mint a bevallott kor esetében.

A két megközelítés összevetéséből azt a feltevést fogalmazhatjuk meg, hogy a nők esetében a helyi társadalomban élt a 18 éves kori házasság normája, a bevallások ehhez igazodnak. A tényleges női házassági életkor 16 és 22 év közötti, talán a 19. életév kiemelkedésével. A norma változásában hangsúlyváltásnak tekinthető a 17 éves és fiatalabb bevallott korok csökkenése és a 19–22 éves kor növekedése. A korösszetétel „idősebbé” válása a tényleges, számított kornál gyengébb jelenség. A norma és a tényleges kor eltérése átlagban nem túl nagy, de a valóságban ennél mindkét irányban jelentősebb. A fiatalok fölfelé, az idősebbek lefelé „csalnak”.

A férfiak esetében az első házasságkötési kor átlagai 1773 után a nőkhöz hasonló állandóságot mutatnak. A bevallott kor átlaga a férfiak első házasságkötésekor 24–25 év (ha a negyven éves és idősebb vőlegényeket számításán kívül hagyjuk, akkor 24,5 körül ingadozik), a számított kor átlaga hasonló (de itt egyértelmű, hogy a beköltözők, a beházasodók életkora magasabb). Ahol mindkét kor rendelkezésünkre áll, ott a különbség két év, ennyivel magasabb a számított kor, az eltérés valamit csökken az 1830-as évekre.

A megoszlás esetében a bevallott kornál erős jelenség a kerek életkor: a húszévesek, a huszonöt évesek száma mindig kiugróan magas, s a harmincévesek is többen vannak, mint a huszonkilenc évesek. E két csúcson kívül a huszonkét évesek száma is magasabb, itt feltételezhetjük a nőkéhez hasonló „norma” létezését. Ezt a számított kor megoszlása is megerősíti, a 22–23 éves életkor gyakorisága mindenkor a legnagyobb. De a férfiak kétféle életkora alapján egy húszéves kortól kezdődő és huszonöt-huszonhat éves korig terjedő sávot jelölhetünk ki házassági korként.

Ezek a házassági életkorok egyértelműen alacsonynak ítélnétek, az Andorka Rudolf által megadott értékeknél valamivel alacsonyabb a női házassági kor. A nyugat-európainál mindkét nemnél jóval korábbi a házasság.

A házasság másik fontos jellemzője, hogy a férfi és női népesség mekkora hányada marad élete végéig nőtlen vagy hajadon. A nyugat-európai házassági rendszerre a férfi és női cölibátus magas aránya jellemző, Magyarországon viszont az eddigi eredmények szerint a házasságban élés szinte általános volt. A jelenséget két oldalról vizsgáltuk: a) a 18. századi lélekösszeírások népességi keresztmetszetei segítségével; b) a halálozási adatoknál a családi állapot vizsgálatával.

1746-ban a veszprémi püspökség status animarumja⁹ életkort csak a szülőikkel együtt élő gyerekeknél tüntet fel. A tizenéves korosztályokban a fiúk és lányok száma nagyjából azonos, a 18. évtől kezdve azonban a lányok száma erősen lecsökken a fiúkéhoz viszonyítva. A 18 éveseknél 54 fiúval szemben csak 16 lány él a szülőikkel. Eszerint a leányok kiváltak a családból, akár mert

⁹ A lélekösszeírást kiadta Ördög Ferenc, 1991–1995. Forráskritikáját ld. Benda Gyula, 1997b: ennek lényege, hogy a gyerekek életkora pontatlan ugyan, de kifejezi az összeírást végző plébános vélekedését (pl. arról, hogy hány éves korig hajadonok a lányok).

férjhez mentek, akár mert más háztartásokban vállaltak szolgálatot. 19 éves korban 32 fiúra csak 4 lány esik, ekkor már a lányok nyolc-kilenc tizede vagy férjes asszony vagy szolgáló. 20 évesnél idősebb lányokat az összeíró már nem tüntet fel szülői családban. A fiúknál a 19–20 évesek száma indul csökkenésnek, s 21–25 éves korukban válnak ki fokozatosan a családokból.

Az 1757-ben készült egyházi népesség-összeírás alapján már a teljes népesség esetében elemezhetjük a családi állapot és kor összefüggését, bár ennek koradatai erősen megbízhatatlanok. A nőknél a 18 évesek mind hajadonok, de egyharmaduk nem a családban él, hanem más, idegen háztartásokban cselédként szolgál. A 19 évesek közel egyharmada már férjezett. 20 éven felül pedig egy-két kivételtől eltekintve minden nő férjhez ment már.¹⁰ A fiúknál a 18–19 éves korosztályok nőtlenek (a 20–24 évesek hiányoznak), s a 25–26 évesek között is csak egyetlen házast, illetve özvegyet találunk. Nem sokkal nagyobb a számuk a 27–28 évesek között sem. A nős férfiak aránya csak a 29 éveseknél közelíti meg az 50%-ot, majd a 30 éveseknél valamivel meg is haladja azt. 32 éven felül fogynak el a legények. A 25 évnél idősebb nőtlen férfiak többsége azonban nem a szülőkkel él együtt, hanem mesterlegény vagy szolgáló. Az 1757. évi lélekösszeírás a férfiak és nők átlagos házasodási korát magasabbnak mutatja, de igen értékes információt ad a családból való kiválásra (ekkor ugyanis pontosan megadja a háztartásfőhöz való viszonyt).

Végül az 1771. évi egyházi lélekösszeírás, amelynek koradatai megbízhatóbbnak ítéltetők, azt mutatja, hogy a 16–17 éves lányok közül már egy-kettő férjhez ment (7,3%, illetve 9,7%), a 18 évesek egyharmada pedig már házaságban élt. 19–21 év között ez az arány kétharmad, 22 év felett pedig 90 százalékos. A 30. életév körül már gyakorlatilag minden nő házas, ezt követően viszont megjelennek az özvegyek. A férfiaknál 19–21 éves korban egy-két nős fiataalt figyelhetünk meg, s ezek száma alig emelkedik a 22–24 éves korcsoportban. A 25 éveseknél a házasok aránya 63,4%. 28 éves korban ez 80 százalékos fölé emelkedik, s a 30-as éveik végét megélők között fogynak el a legények.

Végeredményben a lélekösszeírások is bizonyítják azt, hogy a nők 18–19 éves korukban, a férfiak 22–25 éves korukban házaságot kötnek, emellett pedig arról tanúskodnak, hogy a végleg hajadonnak vagy nőtlennek maradók száma és súlya elhanyagolható, töredék érték.

A korabeli halandóság mellett a házasságok jelentős része rövid ideig tart, gyakori az újránházasodás. A házasságkötések éves számának ingadozásait leginkább az özvegyek házasságai magyarázzák. Az 1806. évi rekord házasságkötési számot például egyértelműen az azt megelőző népesedési válság magas felnőtthalandóságát követő újránházasodási hullám okozza.

¹⁰ A 20–23 évesek esetében azonban nehézséget okoz, hogy a 20–23 évesek létszáma minimális (az 1730-as évek végi pestishalandóság következtében). Ez a nők esetében is nehezíti az értelmezést, de komoly problémát okoz a férfiaknál.

A korabeli gyakorlat nem ismerte a gyászévet, a gazdasági és családi szükséglet szinte kötelezővé tette a fiatal háztartásfők gyors újraházasodását. Ez akár néhány héten belül is megtörténhetett, máskor a böjti és adventi tilalmi idő vagy a nyári munkák késleltették az új esküvőt.

A férfiak és nők özvegyülési és újraházasodási esélyei nem azonosak. A kérdés vizsgálatánál több módszertani nehézséggel találkozunk. Egyrészt az özvegy férfiak gyakran nem Keszthelyen házasodnak meg újból, s így lehet, hogy nem jut tudomásunkra az új frigy, vagy pedig annak ideje (és a menyasszony adatai) nem ismertek számunkra. Az ismert 762 második (többedik) házasságnál 91 esetben (12 százalék) lehetünk biztosak abban, hogy az esküvő másutt történt. A házastárs elvesztése elvándorlásra is készítheti az özvegyeket, ilyenkor az özvegy férfi elvész szemünk elől. Mindezt figyelembe véve is erős különbség rajzolható meg a nemek között az újraházasodásban.

2. Az özvegy férfiak és nők újraházasodási arányai életkor szerint

Életkor az özvegyé váláskor	A férfiak közül új házasságot kötők aránya %-ban	A nők közül új házasságot kötők aránya %-ban
19 éves és fiatalabb	–	92,9
20-29 éves	85,3	68,2
30-39 éves	81,5	43,9
40-49 éves	70,0	16,1
50 éves és idősebb	30,2	1,8

A fiatal nők esélyei még szinte teljesek, de aztán hamarosan csökkennek az új házasság lehetőségei. A férfiaknál negyven éves korig szinte változatlanul általános az újbóli házasság, majd valószínűsége valamit csökken, s csak ötven év felett lesz érezhetően alacsonyabb. (Itt figyelembe kell venni, hogy a házastárs elhunytát gyorsan követő saját halál is okozhatja az új házasságkötés elmaradását.)

Ha más oldalról nézzük, az ötven éven felül meghalt nők kétharmada özvegyként hal meg, a férfiaknak pedig csak alig egyharmada.

A férfiak többsége (65,5%) egy éven belül köt új házasságot, a negyvenöt évnél fiatalabbaknál ez az arány hetven százaléknál is magasabb. A legjellemzőbb az, hogy féléven belül új feleséget hoznak a házhoz, gyakran csak a házassági tilalmi időszak vagy a nyári szezonális házasságkötési hullámvölgy késlelteti azt. A nőknek csak 28,7 százaléka tud egy éven belül új férjet találni, s közel minden második nő legalább két évet özvegy marad a férje halála után.

3. Az özvegy férfiak és nők új házasságai

Életkor	6 hónap- nál keve- sebb	6–12 hónap	1–2 év	2–3 év	3–4 év	4 év és több	Ismeret- len	Együtt
Nők								
–19		4	1	4	1	3		13
20–24	8	10	25	9	5	17	6	82
25–29	16	15	20	12	9	27	6	105
30–34	16	15	22	13	10	21	4	102
35–39	5	15	15	12	6	19	6	73
40 és több	16	14	15	8	7	9	5	74
Férfiak								
–19								
20–24	17	6	2	1	1	1	10	38
25–29	55	23	5	2		2	21	108
30–34	71	11	9	1	1	2	19	114
35–39	72	21	14	3	2	4	27	143
40–44	72	16	14	4		3	12	121
45–49	33	11	11	4		3	23	83
50 és több	61	30	27	7	3	9	18	155

Az özvegy nők újbóli házasságánál az örökösödési szokások is fontos szerepet játszanak. A feleség csak a közös szerzemények felét öröklí a férj után. Amennyiben gyerekek vannak, a nő az árvák vagyonának is gondviselője. Gyermektelenség esetén addig hasznélvezője a férje vagyonának, ameddig a „férje nevét viseli”. Ebben az esetben egy újabb férj hátrányos helyzetet teremthet, a férj családja visszakövetelheti az elhunyt férfi vagyonát. Az iparosoknál a helyzet eltérő. Itt az özvegy megöröklí az iparúzés jogát, s azt újdonsült férjének is átadhatja.

A fentiek magyarázzák, hogy a nők újraházasodási gyakorisága egyértelműen eltér a szőlőbirtokos, gazdálkodó családok és az iparosok esetében. A földművelésből élő gazdáknál gyakori, hogy az özvegy adózik, és hosszú ideig viszi a gazdaságot tovább (fiai segítségével). Az újraházasodó nőknél az iparos feleségek aránya magas, esetükben gyakori a gyors újabb házasság (nem ritkán fiatalabb vőlegénnyel).

A házasodás és újraházasodás elemzése egyértelműen mutatja, hogy a felnőtt férfiak és nők számára a házasságban élés követelmény. A háztartások működtetéséhez egy felnőtt férfi és nő szükséges, azaz leginkább egy házaspár. Az idősebb özvegy nőknél a felnőtt (16 évesnél idősebb) fiú is helyettesítheti a

férjet, ezért főleg a mezőgazdaságból élő családoknál gyakori a hosszú özvegy-ség a nőknél.¹¹

A házassági exogámia-endogámia változását a házasságkötési anyakönyvek hiányosságai, illetve eltérő gyakorlata miatt nem tudjuk időben nyomon követni. A plébános az idegenből jött vőlegényeket nem mindig jelölte, s ha igen, mindenkor a lakhelyet vette figyelembe (a Keszthelyre frissen bevándorolt mesterlegények, cselédek keszthelyiként kötnek házasságot). Egyes időszakokban az anyakönyv a másutt házasságot kötöttet is regisztrálta (mégkülönböztetve őket vagy minden külön jelzés nélkül).

*4. Az idegenből származó vőlegények és menyasszonyok
Keszthelyen, 1750–1849*

Évtized	Férfiak	Nők	Együtt	Az összes házasság %-ában
1750–59	16	2	18	5,1
1760–69	68	5	73	18,7
1770–79	71	3	74	16,2
1780–89	70	3	73	16,2
1790–99	60	6	66	14,6
1800–09	30	11	41	7,4
1810–19	24	17	41	9,2
1820–29	10	1	11	2,1
1830–39	69	13	82	14,9
1840–49	70	38	108	16,7

A korabeli szokás szerint a házasságot a nő lakóhelyén kötik – függetlenül attól, hogy az ifjú pár hol telepszik le. Ezért a keszthelyi anyakönyvben elsősorban idegenből jött férfiakat találunk. A vőlegények 14–16 százaléka nem keszthelyi lakos. Ez az arány a kisebb településeken megfigyeltnél jóval alacsonyabb. Ha azonban azt nézzük, hogy a vőlegények mekkora hányada helybeli születésű vagy bevándorolt, ötven-ötven százalékos megoszlást kell becsülnünk.

A Keszthelyről asszonyt választók vagy esetleg Keszthelyre férjhez mentek összesen 163 azonosítható településről származnak. Ebből 96 hely egyetlen egyszer került feljegyzésre. A gyakrabban előforduló települések elsősorban a környező falvak, amelyek egyben a legtöbbször a Festeticsek keszthelyi vagy szentgyörgyi uradalmához is tartoztak: Egregy (11), Karmacs (12), Meszesgyörök (34), Páhok (26), Rezi (13), Zalaszántó (18), Vállus (12), Vörs

¹¹ A házassodással, családdal kapcsolatos legújabb összefoglalás Faragó Tamás, 2000.

(13), Zalaszentgyörgy (10), Zsid (20). Kisebb intenzitású kapcsolattal ebbe a földrajzi körbe tartozik még Balatonederics (6) és Nemesvita (7).

Földrajzilag távolabbi, egy tágabb régióban fekvő mezővárosokkal is jellemző a házassági kapcsolat: Sümeg (21), Tapolca (15), Zalaapáti (13), Kéthely (16) – még nagyobb távolságra és kisebb intenzitással Zalaegerszeg (9), Zalaszentgrót (6), Marcali (7). A nagyobb városok vonzereje és kapcsolathálója még nagyobb távolságot is áthidal (valószínűleg a kereskedelmi kapcsolatok erejét is jelölve). Elsősorban Nagykanizsa (20) emelendő ki. Mellette sokkal kisebb jelentőségű a kötődés Veszprémhez (6).

Az egyetlen egyszer, vagy csak 2–4 alkalommal felbukkanó falvak zöme a Keszthely és Nagykanizsa között húzódó két völgyben fekszik. Ez jelzi azt, hogy Keszthely elsősorban dél felé kapcsolódik a falvakhoz. A Balaton északi részén a Keszthelyi hegység képez kelet felé választóvonalat, északon pedig feltehetőleg Sümeg, Tapolca vonzása zárja el a falvakat.

A születési (származási) helyet tekintve jóval erősebb exogámiát mérhetünk. A családrekonstrukció segítségével meg tudtuk határozni a biztosan Keszthelyen született vőlegények arányát, s kiszámoltuk a nem Keszthelyen született nők számát is. A helyben és másutt született vőlegények arányát ötven-ötven százalékra becsülhetjük. A bevándorolt férfiak esetében szinte majdnem mindig felnőttkori migráció igazolható, csak néhány esetben lakott és adózott az apa is a településen. Elsősorban az iparosokra jellemző az, hogy legényként a városban dolgoznak, onnan nősülnek és ott telepednek le. A 19. század második harmadában az uradalmi cselédekre is igazolható, hogy nőtlen legényként jönnek Keszthelyre, s itt házasodnak. Az 1830–1839 között keszthelyi lakosként házasságot kötő, de nem helybeli születésű férfiak közül az ismert foglalkozásúak (57) harmada kézműves (19) és több mint harmada pedig uradalmi alkalmazott (24) volt.

A menyasszonyok esetében is gyakran biztos a nem helybeli születés. Esetükben azonban gyakoribb a szülőikkel együtt való migráció, azaz apjuk is már keszthelyi adózó, vagy testvéreik már itt születtek. Egy idősebb női csoport esetében feltételezhetünk független migrációt.

Az idegenben lakó vagy idegenben született férj meghatározott társadalmi csoportokra jellemző, s a térbeli exogámia igen gyakran társadalmi endogámiát takar. Az egyik foglalkozási csoport, amelyre részben jellemző az exogámia, az iparosság. A beköltözött, de helybeliként regisztrált férjek zöme iparos, s az iparoslányok esetében is gyakori az idegenből jövő vőlegény (a legtöbbször csak feltételezni tudjuk, hogy maguk is mesteremberek). 1830–1839 közötti 61 exogám házasságban az ismert származású nők több mint fele iparoslány volt. Természetes, hogy a kislétszámú tisztviselői és szakértelmiségi csoportra is a földrajzi exogámia a jellemző. A szőlőhegyek benépesülésével megnő az itt élők között is az idegenből jövő vagy beköltözött vőlegények száma (ezek zöme extraneus birtokos, esetleg már félig-meddig szőlőhegyi lakos volt).

A termékenység

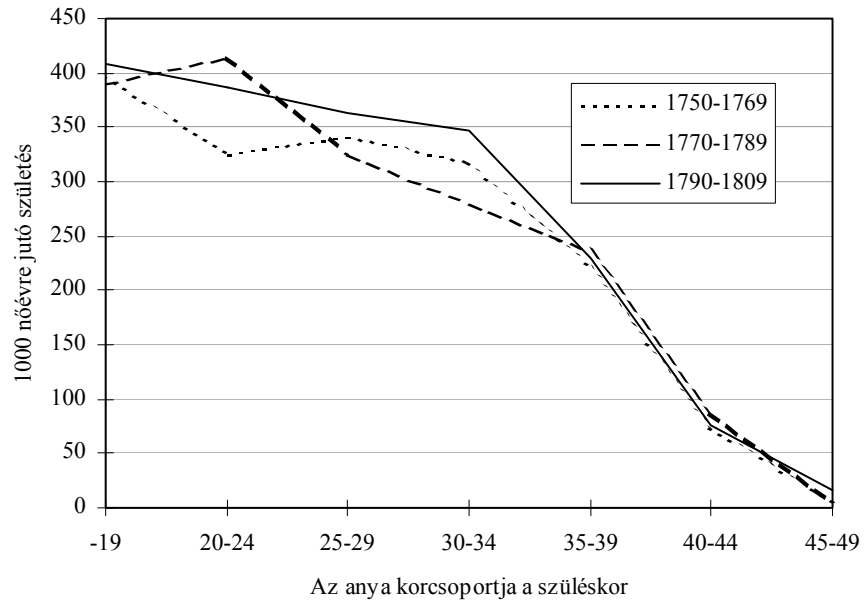
A családrekonstrukciós módszer révén a házas termékenységet a nők korszecifikus termékenységgel mérhetjük (ezer házas nőévre számított születések száma).¹² Az anyakönyvek 1750 után teszik lehetővé a módszer alkalmazását. Jelenleg 1849-ig dolgoztuk fel az egyházi anyakönyveket, ennek alapján az 1810-ig házasságot kötő befejezett termékenységu házaspárok rekonstrukciós eredményeit elemezhetjük, ennek során három házassági kohorsz adatait vetjük össze egymással: az 1750–1769, az 1770–1789 és az 1790–1809 közötti házaspárokat. Az 1750 és 1769 között Keszthelyen 19 évesen és fiatalabban házasságot kötött nők esetében (n = 175) az ezer házas nőévre jutó gyerekszám mutatója a feleség 15–19 éves korában 398, 20–24 éves korában 326. Az 1770 és 1789 között hasonló korban férjhez ment nőknél ez a két szám 393, illetve 412, 1790–1809 között pedig 408 és 387. Huszonöt éves kor felett az idősebb, azaz 20–24 éves korban házasságot kötő nők termékenysége magasabb a fiatalon házasságot kötőknél. A női termékenység 34 éves kor után kezd erősen csökkenni, 40 év felett már alacsony.

Ha a három házassági kohorszot hasonlítjuk össze, inkább ingadozás figyelhető meg, nem pedig változási tendencia. A termékenység nem csökken, csak némileg alacsonyabb a gyerekszám a 19 éves és fiatalabb házasságkötési kornál a fiatal nők számának kisebbedésével. A női termékenység változatlanságát megerősíti a születések közötti időbeli távolságok, az intervallumok elemzése is.

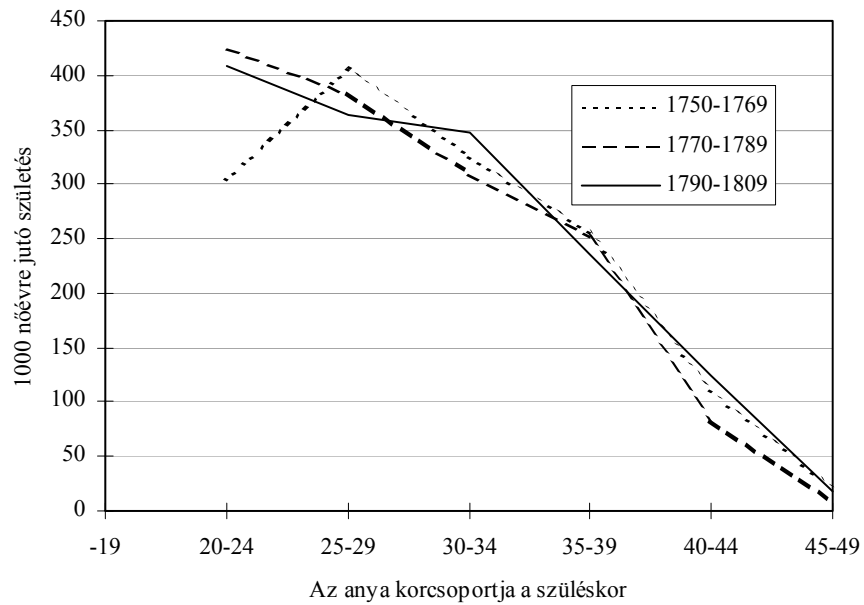
A házasságkötés és az első gyermek születése között eltelt idő esetében azt feltételeztük, hogy amennyiben ez nyolc hónapnál rövidebb, akkor a gyermek a házasság előtt fogant. Az első évtizedben 1750 és 1759 között az elsőszülött gyerekek 4,76 százaléka született korán, azaz hét vagy annál kevesebb hónapra. Ez az arány lényegében azonos marad félév századon át, majd emelkedni kezd, és 1810-től kezdve 10 százalék felett van, az 1840-es években 11,49 százalék. A házasság előtti fogantatás megnövekedése párhuzamos a házasságon kívüli születések arányának emelkedésével. Mind a házasság előtt fogant, mind pedig a törvénytelen gyerekek aránya az ismert falusi adatoknál magasabb. Az 1830-as évektől jellemző tíz-tíz százalék részben urbanizációs jelenségként értelmezhető, részben pedig az uradalmi cselédség súlyának megnövekedésével magyarázható.

A 19. század első felében tehát megváltozott némileg a párok szexuális magatartása, ezt jelzik a megfogant gyerekek, de ezt tükrözik a házasságon kívüli kapcsolatok (amelyek egy része házassággal végződik).

¹² A családrekonstrukciót Henry módszerét követve végeztük, vö. Fleury, Michel és Henry, Louis, 1985, és Henry, Louis – Blum, Alain, 1988.

III. A 20 évnél fiatalabban házasságot kötő nők korspecifikus termékenysége

IV. A 20–24 éves korban házasságot kötő nők korspecifikus termékenysége

Az első gyermek (ha figyelmen kívül hagyjuk a „koraszüléseket”) átlag 20 hónapra követi az esküvőt. Ha külön vizsgáljuk a házasságkötési kor szerint, azt állapíthatjuk meg, hogy a 19 évesen és fiatalabban férjhez menő nők esetében az első gyermek átlag két hónappal késik az idősebb korban házasodott nőkhöz képest. Ez a fiatalok (serdülő kori) sterilitásának tételét erősíti. Az első intervallum csökkenési tendenciát mutat. Ez összefüggésbe hozható a korai házasságok számának csökkenésével.

A második gyerek már nagyobb távolságra követi az elsőt, a 18. század közepén ez átlag 24 hónap, s ez az első intervallummal ellentétben növekedő tendenciát mutat. A magasabb sorszámú gyerekeknél az intervallum hossza tovább nő.

A női termékenységet jellemzi az életkor, amikor utoljára szülnek a nők. Az egész termékeny időszakot házasságban leélő nők átlagosan 38 éves korukban szülik meg utolsó gyermeküket.

A Keszthelyen megfigyelt termékenységi mutatókat Andorka Rudolf és Dányi Dezső hasonló adataival tudjuk összevetni. A keszthelyi termékenység magasabb mint azok, amelyeket hasonló periódusra Andorka Rudolf figyelt meg. Dányi Dezső az 1830–39-es évekre számolt korspecifikus termékenységet. Az ő dunántúli számai igen közel esnek az általunk számított termékenységhez. Az összehasonlítás egyértelműen mutatja, hogy Keszthelyen nincs nyoma a születéskorlátozásnak, a termékenység a dunántúli katolikusokra jellemző magas értékeket ad.¹³

A halandóság

A népmozgalmi események közül a halálozások feljegyzése indult meg legkésőbb, Keszthelyen például félszáz év késéssel a keresztelesekhez képest. Az eddigi feldolgozások tapasztalatai Magyarországon is megerősítik azt, hogy a halotti anyakönyvek (főleg a csecsemőhalottak és kisgyermekes esetében) sokáig hiányosak. Az elterjedt feldolgozási módszer, a családrekonstrukció legkevésbé a halandóság elemzésére volt alkalmas. Mindennek következménye a halandóság kérdésének viszonylagos háttérbe szorulása. Mivel hazai vitáink egy részében a halálozás mértéke és a halotti anyakönyvezés gyakorlatának megítélése áll a középpontban, kiemelten vizsgáltuk az anyakönyvek forrásértékét.

Keszthelyen 1746-ban indult meg a halottak regisztrálása, s egészen az 1770-es évek végéig az ennek alapján számított halandóság alacsony szintje, a valószínűtlenül magas népszaporulat erős kételyeket támaszt annak teljessége iránt. Ezt a kételyt erősíti az adójegyzékek özvegyeinek és az újránházasodásnak vizsgálata (számos özvegy férfi és asszony esetében nem találtuk meg a házassá-

¹³ Andorka Rudolf, 1991 és Dányi Dezső, 1991. Andorkánál Velem és Rábakecöl mutatóit minősíthetjük hasonlóan magasnak.

társ halálát). A nagyarányú kimaradást igazolja és számszerűsíti az az elemzés, amelynek során az 1771-ben részletesen összeírt családoknál összevetettük az élő gyerekeket az anyakönyvi rekonstrukció eredményeivel. Az 1771-ben Keszthelyen összeírt családokban 1750 és 1771 között 2890 gyerek született. Közülük 1290 élt az összeíráskor Keszthelyen, 866 temetését feljegyezték a halottak anyakönyvébe, „elvezett” 712. A megszületettek 24,6 százalékának a halálát nem jegyezték fel (a feltételezett gyermekhalálok 45 százalékát).

A csecsemő és kisgyermek halottak kimaradását a keresztnév ismétlődésének vizsgálatával és a születések közötti rövid intervallumok elemzésével is megbecsültük. Az első esetben azt feltételeztük, hogy egy-egy családban a később született gyerek csak akkor kapja meg egy korábban világra jött testvére keresztnévét, ha az ezt megelőzően meghalt. Az 1770–1779 között született gyerekek öt százalékánál becsülhetjük azt, hogy meghaltak (keresztnévük ismétlődött). Ez az arány az 1800-as évek elejére lecsökken, majd ismét emelkedik az 1820-as évekig (romlik a fiatal halottak anyakönyvezése). Az eredmény két-három százalékos kimaradás becslését teszi lehetővé. Az intervallumoknál a történeti demográfusok azt a megfigyelést használják ellenőrzésként, hogy a csecsemő korai halála megrövidíti a következő szülésig elmúló időt. A szülést követően a szoptatás meghosszabbítja a nő időleges meddőségét, ha viszont az újszülött meghal, ez a jelenség nem figyelhető meg. A 15 hónapnál rövidebb születések közötti intervallumoknál megvizsgáltuk, hogy a korábban született gyerekről milyen adataink vannak. Ha nem halt meg, nem kötött házasságot (vagy nem volt azonosítható valamilyen összeírásban), akkor feltételeztük, hogy egy-két hónapos korában meghalt, de halálát nem anyakönyvezték. Ez a korrekció az újszülöttek két százalékát érinti, s időbeli tendenciája párhuzamos az anyakönyvezés minőségének javulásával és romlásával.¹⁴

*5. A fiúk és lányok továbbélési esélyei
1000 születésre számolva*

Évtized	Egyéves a nominális adatok szerint		5 éves		15 éves		15 éves korrigált	
	fiú	leány	fiú	leány	fiú	leány	fiú	leány
1770–1779	757	837	661	726	638	672	577	627
1780–1789	749	740	603	601	532	555	513	522
1790–1799	709	766	576	598	528	510	501	485
1800–1809	744	734	586	570	540	518	520	499
1810–1819	815	837	718	712	663	660	624	626
1820–1829	784	831	663	714	596	654	572	631
1830–1839	711	760	607	655	568	604	554	593
1840–1849	755	768						

¹⁴ A részletes adatokat és számítását l. Benda Gyula, 2000.

Az 1770 utáni korszakban ezer újszülött közül elsőéves születésnapja előtt meghalt 200–250 gyerek. A csecsemők halálózása kevéssé ingadozik szezonálisan, de követi a halandóság általános ingadozását: rossz években emelkedik. A nagyobb számban és arányban születő fiúk halandósága magasabb, mint a leányoké. A csecsemőhalandóság évtizedenként eltérő, részben az 1780 és 1817 közötti romló halandósági viszonyok, részben a halotti anyakönyvezés ingadozásai miatt.

Eredményeink alapján az fogalmazható meg, hogy a csecsemőhalandóság szintje a vizsgált százéves időszakban változatlan, viszont az 1830-as évektől a kisgyermekkorúak halandóságának javulása reális feltevés, amelyet egyértelműen a halandósági válságot hozó évek (járványok, rossz termés) eltűnésével magyarázhatunk.¹⁵

Vándorlás

A természetes szaporodás és a lélekszám változása közti kapcsolat elemzésénél arra az eredményre jutottunk, hogy a település népességnövekedése felét adja a természetes szaporodás, felét a vándorlási mérleg pozitívuma. A vándormozgalom vizsgálata azonban számos módszertani nehézségbe ütközik.

Az anyakönyvek házassági bejegyzései alapján az idegenből jött vőlegények, illetve a nem helyben született vőlegények és menyasszonyok utalnak a vándorlásra (erre lásd fentebb a házasodásnál mondottakat). Az idegenből jött (nem Keszthelyen lakó) férfiak szinte mindig elviszik feleségüket, azaz a házasságkötéssel a fiatal lányok 15–20 százaléka elköltözik. Számos más házasság esetében is az elvándorlást kell feltételeznünk.¹⁶

A halálozási anyakönyvben gyakran jegyzik be ideiglenesen Keszthelyen tartózkodott emberek halálát, feltüntetve származási helyét vagy vándorló voltát (idegen helyről származó koldusok, szolgák és szolgálóleányok, iparoslegények stb.). Ez egyrészt megerősíti azt a feltevést, hogy a központi jellegű kisvárosnak erős a vonzása a fiatal férfi munkaerőre. 1771-ben a 20–29 éves korcsoportban férfitöbbség jelentkezik, s e korcsoport aránya Keszthelyen magasabb mint a falvakban és kisebb városokban. Ezt a mesterlegények, szezonális munkások (aratók és cséplők – kránicok, árokásók) erős jelenléte is alátámasztja. Másrészt pedig a koldusok, megesett leányok, kóbor elemek migrációját mutatja Keszthelyre. Ezt városias jelenségként értékelhetjük.

¹⁵ A részletes elemzést lásd Benda Gyula 2000. Eredményeink sokban egybe esnek Hablicsek László elemzéseivel, lásd Hablicsek László, 1980, 1984, 1991.

¹⁶ Amennyiben a házasságban helyben nem születik gyerek, nem adózik a házaspár (nem uradalmi konvenció), nem tűnik fel keresztszülőként, akkor véglegesen elvándoroltnak tekintettük. A halálozási adatoknál azonban gyakori, hogy a feleség özvegyként Keszthelyen hal meg. Ezt visszavándorlásnak tekintettük, nem pedig annak bizonyítékaként, hogy a házaspár végig helyben élt volna.

A születéseknél (kereszteléseknél) pedig gyakori a Keszthelyen csak rövid időt töltő házaspárok felbukkanása (egy gyereket keresztelik meg, aztán eltűnnek). Az adójegyzékek rendszeres feldolgozásával további képet kaphatunk a bevándorlásról. A gyerekes házaspárok (születések) és az adózási adatok kombinálásával megkíséreltük a bevándorlás mértékét és hullámain (időbeliségét) megbecsülni. Elég megbízhatóan felrajzolható egy bevándorlási hullám az 1750-es években, majd egy kisebb (inkább földesúri telepítési kísérlet) az 1770-es években. A 19. század első évtizede is megemeli a bevándoroltak számát (ez ellensúlyozza az évtized természetes fogyását).

Az 1830-as évektől három bevándorlási tendencia jelezhető. Elsőként az uradalmi majorokban a megnövekvő cseléd, pásztor népesség körében megfigyelhető erős migrációt említjük. Ezt a kutatás egy tervezett későbbi szakaszában a konvenciók jegyzéke alapján részletesen is kutatni szeretnénk.¹⁷ Másodikként a szőlőhegyek betelepülése említendő.¹⁸ Nemcsak a keszthelyi szőlőbirtokosok költöznek ki végleg a szőlőhegyekbe, hanem a korábban extraneusként feljegyzett környékbeli falvakban élők is. Végezetül erős, de nehezen megfogható a zsidó bevándorlás.

A vándorlási irányokat a házassági vonzaskör, a névanyag, a végrendeletek stb. segítségével vizsgálhatjuk fel. Az uradalmi cselédek és a szőlőbirtokosok egy kisebb (az uradalom területénél tágabb, de egy húsz-harminc kilométeres kört meg nem haladó) régióból jönnek. Az iparosok és kereskedők közt gyakori a külföldi (Morva- és Csehország mellett talán Grácot kell kiemelnünk). Intenzív a migrációs kapcsolat Nagykanizsával és Horvátországgal (Varasd).¹⁹ Az országon belüli vándorlásnál a 18. században szinte kizárólagos az északnyugati bevándorlás²⁰. Ez természetes, beleillik a török hódoltság utáni fő vándorlási tendenciákba. Az érdekes az, hogy ez a jellemző a 19. század első felében is domináns marad.

Elemzésünk azt is megmutatja, hogy a vándorlás nemcsak egyedülállókra, hanem gyakran családos emberekre is jellemző. Az adójegyzékben feltűnő bevándoroltak között ugyan kétharmados többséget alkotnak azok, akik házasság révén kerülnek be Keszthelyre, de a fennmaradó rész feleségestől, gyerekekkel költözik be a városba. Gyakran a kiscsaládnál nagyobb rokoni csoport

¹⁷ A Festetics család levéltárában 1769-től folyamatosan megvannak a konvenciók bérlistái. Ezekben az 1820-as évektől a születési hely is fel van tüntetve. MOL P 275 Konvenciók listái.

¹⁸ A szőlőhegyekre lásd Benda Gyula 1997a.

¹⁹ A nagykanizsai kapcsolatokra elsősorban a házasságok gyakorisága mutat. A horvátországi bevándorlás már a 17. században erős volt (katonák), majd fennmaradt a 18. században is. Gyakori a Horváth név a szolgák között, hasonlóan számos kettős vagy horvát családnév található (pl. Turópoli Horváth, Vugovics, Vlasics stb.). A tanúkihallgatások során is számos horvátországi migrációs eredet rajzolódik ki.

²⁰ Erre utalnak a kettősnevek helynévből képzett alakjai: Szentgróti, Vasvári, Ikervári, Kapuvári, valamint a nemességvizsgálatok és örökösödési ügyek kihallgatási jegyzőkönyvei.

bevándorlása is feltételezhető.²¹ Egy-egy helyi házasság (újránházasodás) megkötheti a vándorlót, viszont a feleség halála (feltételezhetően egy másutt kötött házasság révén) újra mobillá teheti a férfiakat. A nőknél pedig elég gyakori az özvegyasszonyként való visszavándorlás.

A zsidó vallásúakat figyelmen kívül hagyva a bevándorlás vallásilag erősen homogén: főként katolikusok érkeznek a városba (néhány uradalmi tiszt – pl. az Asbóth, a Mesterházy család, kis számú iparos – pl. a Földesi könyvkötő család, vagy az Opper család – képviseli a protestánsokat). A bevándorlók egyrésze horvát, az iparosok között pedig gyakori a nem magyar név, számos esetben igazolható a német anyanyelv. A város azonban a feszültségek ellenére nem válik etnikailag tagolttá, hanem asszimilálja a bevándorlókat.

Az elvándorlás kérdése nehezebben vizsgálható. A történeti irodalom az 1710-es évektől feltételezi az egykori katona, hajdú réteg elvándorlását, ezt egyelőre sem cáfolni, sem megerősíteni nem tudjuk. Az úrbérrendezést megelőzően a városiak és a földesúr között az ellentét kisebb helyi lázadás formájában robbant ki, ezt követően is néhány történész elvándorlásról ír.²² Ez sem rajzolódik ki erősen a mi adataink alapján. Jobban látható a házasság révén való elköltözés mellett a gimnáziumi tanulmányokat, a mesterség tanulását követő elvándorlás.²³ Az elvándorlással kapcsolatban a kutatásnak még tovább kell lépnie. A prozopográfia jellegű, illetve a mikrotörténeti kutatások fellendülésétől várható a vándorlás pontosabb ismerete.²⁴

A migráció terén még a monografikus feldolgozás keretében is számos további elemzésre van szükség, de megállapítható, hogy a vándormozgalom még jelentősebb volt, mint azt a vándorlási mérleg mutatja. Ezt a tényt egyre inkább szükséges figyelembe venni a népmozgalmi és demográfiai jelenségek vizsgálatánál is.

²¹ Számos példával érvelhetnénk, de itt csak illusztrációkat adunk: Lichtenvolner József lakatos feleségestől és több gyermekével érkezik 1788 körül Keszthelyre, itt további gyerekei születnek. A család gyökeret ver a városban. Ludenstorfer ács sógorával együtt érkezik az 1760-as években.

²² Elsősorban Bontz József, 1896 és Degré Alajos, 1964.

²³ Ezzel kapcsolatban az előadás elhangzása után jelent meg tanulmányom a keszthelyi gimnáziumról: Benda Gyula, 2001.

²⁴ A veszprémi püspökség egyházlátogatási jegyzőkönyveinek közreadása például lehetővé teszi a belső vándorlás elemzését 1748 és 1771 között. Vö. Ördög Ferenc, 1991–1995. A Keszthelyről elvándorló egyes családokat felleltük Sümegen, Zala megye más településein (természetesen csak a ritka családnévek esetében követhető a vándorlás). A nemességigazolások és a nemesi kataszterek is számos adalékot nyújtanak a be- és elvándorlásról. A pápai, pozsonyi vagy pesti polgárjegyzékekben is fellelhetünk Keszthelyről elszármazott családokat. Ezen adatok számítógépes adatbázisokba szervezése megkönnyítheti a jövőben a migráció kutatását. Ld. A TÁRKI keretében működő Társadalomtörténeti Személyi Adatárát, illetve előzményét, az IIF adatbázisai között elérhető személyi adattárakat.

Forráskritikai tapasztalatok

Az anyakönyvek, lélekösszeírások, adójegyzékek feldolgozása, s a háztartások (házaspárok) és egyének összekapcsolása számos gyakorlati tapasztalattal járt. Ezek közül néhányat tárgyalunk a következőkben.

A családok rekonstitúciója, a személyek, háztartások összekapcsolása a nevek segítségével megy végbe. A családnevek ekkoriban már megszilárdultak, de az eltérő források gyakran más-más névvel nevezik meg az embereket. A családnév és megnevezés változását általában a mozgás, a mobilitás okozza, legyen az térbeli vagy társadalmi.

Kettős vagy változó névalakhoz vezethet a vándorlás. A bevándorolt család eredeti nevéhez társítva, majd gyakran azt véglegesen leváltva származási helye után kap megkülönböztető nevet. A horvátországi Turopoljéből származó Bugovics vagy Vugovics családot gyakran nevezik meg Turopolinak. A családok egy része esetében ez válik véglegessé. A bevándorolt család kaphat etnikai jelzőt is. A Vugovicsok egy részét Horváthként vagy Turopoli Horváthként is emlegetik. A Horváth jelző más családoknál is gyakori (Kupi, Vlasics stb.). A Németh, Tóth is gyakori névalak. Néha csak jelző, pl. az adójegyzékben a német pék, német kőműves alak. Máskor kettős nevet képez: Guat Németh.

Jól ismert a mesterségnév hozzáadása a családnévhez. Ez lehet ragadvány-név: a Laki család egyik ágán a csizmadiává lett fiút az adójegyzékben Laki Csizmadia Istvánként adják meg, de az anyakönyv nem használja a Csizmadia nevet. Más esetben rögzül a kettősnév (pl. Dobos Takács) vagy egyértelműen a mesterségnév váltja fel a régi nevet.

Kettős nevet eredményezhet gyakori neveknél az anya családnevének megkülönböztető hozzáadása. Hasonló lehet a nevelőszülők nevének hozzáragasztása. A ritka keresztnévek esetében a gyerekek családnévként megöröklik apjuk keresztnévét. Keresztúri Gáspár gyerekei Gáspárok lettek, Vajda Sándor le-származottai Sándor családnévvel is felbukkannak (ilyen keresztnév még a Lukács, a Bertalan – Berta, Zsigmond - Zsiga).

Ezen névadási lehetőségeket a nyelvészek általában leírták, a mi szempon-tunkból igazán az a lényeg, hogy a forrásokban váltakozva nevezik meg a sze-mélyeket. Ez nehezíti az azonosítást, illetve szükségessé teszi, hogy újra meg újra visszatérjünk az azonosításra, módosítva azt.

Fontos terület a migráció, ahol a többféle forrás összevetése, együttes hasz-nálata módosíthatja eredményeinket. A családrekonstitúciónál pl. Polgár Mi-hály Keszthelyen kötött házasságot, egymásután négy gyereke született, majd húsz évvel később a férj és feleség is meghal. Teljesen szabályos rekonstruált családnak tűnik. Az adójegyzékből azonban a negyedik gyerek megszületése után eltűnik Polgár Mihály, s csak tizenöt évvel később bukkan fel újra. Halála után Polgár Baris (Borbála) nevű leánya követi az adójegyzékben, ő nem Keszthelyen született. Más Polgár nevű gyerekek házasságát is megtaláljuk az

anyakönyvben. Minden arra mutat, hogy a család két évtizedig távol volt, a rekonstrukciós elemzésnél tehát nem szabad figyelembe venni. Hasonlóan lényeges lehet a jelenlét igazolása olyankor, amikor a házaspár gyerektelen, s hiányzik valamelyik fél halálzási adata is. Az adójegyzék alapján igazolható jelenlétük ebben az esetben is.

A keszthelyi történeti demográfiai kép 1850 előtt egy mozdulatlan világot mutat: a legtöbb mutató változatlan, legfeljebb ingadozik a demográfiai „ancien régime”-re jellemző értékek körül. Az 1830-as évektől kirajzolódó apró változások (szexuális magatartás, gyermekhalandóság javulása) előre jelezhetnek későbbi jelentős módosulásokat, ezt csak a kutatás időhatárának a századfordulóig való kitolása döntheti majd el. A társadalomtörténeti elemzés eredményei pedig feltárhatják a különböző csoportok differenciális demográfiai magatartását. Mindkét elemzési feladat még előttünk van.

IRODALOM

- Andorka Rudolf, 1970. Születéskorlátozás az Ormánságban a XVIII. század vége óta. *Demográfia*, 13. évf. 1–2. sz. 77–845.
- Andorka Rudolf, 1984. Pócsmegyer népesedési viszonyai 1744–1895. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*. 5. 36–68.
- Andorka Rudolf, 1988. A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*. 4.
- Andorka Rudolf, 1991. Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek*. 9. (Demográfiai átmenet Magyarországon.) 35–41.
- Andorka Rudolf, 1998. La population hongroise du XVIIIe siècle à 1914. In Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.), *Histoire des populations de l'Europe II. La révolution démographique 1750–1914.*, Fayard, Paris, 427–438.
- Bardet, Jean-Pierre – Dupâquier, Jacques (szerk.), 1998. *Histoire des populations de l'Europe II. La révolution démographique 1750–1914.*, Fayard, Paris
- Benda Gyula, 1987. Egy mezővárosi közösség rekonstrukciója 1700 és 1850 között – kérdések és lehetőségek Keszthely példáján. In *Rendi társadalom – polgári társadalom* 1. Salgótarján, 145–151.
- Benda Gyula, 1988. *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai I. Keszthely 1711–1820.* Budapest, (Fontes Musei Ethnographiae 1.)
- Benda Gyula, 1995. *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai II. Keszthely 1821–1849.* Budapest, (Fontes Musei Ethnographiae 2.)
- Benda Gyula, 1997a. A Keszthely környéki szőlőhegyek építkezése a hagyatéki és vagyonszeírások tükrében (19. század első fele). In Cseri Miklós – S. Lackovits Emőke (szerk.): *A Balaton-felvidék népi építészet* (A Balatonfüreden, 1997. május 21–23-án megrendezett konferencia anyaga). Szentendre–Veszprém, 293–310.
- Benda Gyula, 1997b. Keszthely népessége 1696–1851. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek* 16. (1997/1. sz.) Budapest, 77–143.
- Benda Gyula, 1999. A léptékváltás problémái. Keszthelyi házasságkötések 1770–1849. In *Mikrotörténet*. Miskolc, (Rendi Társadalom–polgári társadalom 12.) (Megjelenés alatt)

- Benda Gyula, 2000. A halálozás és halandóság Keszthelyen 1746–1849. *KSH Népeség tudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Évkönyve*, Budapest 122–165.
- Benda Gyula, 2001. Kisvárosi társadalom és gimnáziuma. Egy mezővárosi gimnázium helybeli diákjai a 19. század első felében. *Korall*, 3–4. sz. (tavasz-nyár), 104–127.
- Bontz József, 1896. *Keszthely város monográfiája*. Keszthely.
- Dányi Dezső, 1991. Regionális családrekonstrukció, 1830–39, 1850–59. *KSH Népeség tudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 9.* (Demográfiai átmenet Magyarországon.) 39–156.
- Degré Alajos, 1964. A keszthelyi polgárság úrbér-ellenes mozgalmi. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 2. 259–267.
- Faragó Tamás, 2000. Nemek, nemzedékek, rokonság, család. *Magyar Néprajz VIII.* 393–483.
- Fáy András, 1854. *Magyarország bővebb ismertetése*, Pest.
- Fényes Elek, 1836. *Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota ...* I. Pest.
- Fényes Elek, 1851. *Magyarország geographiai szótára* I–II. Pest.
- Fleury, Michel – Henry, Louis, 1985. *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. Paris 3. kiadás.
- Hablicsek László, 1980. Történeti idősorok elemzése spektrálanalízissel. *Statisztikai Szemle*, 74–85.
- Hablicsek László, 1984. Az 1820-as évek népmozgalmának néhány jellemzője keresztelési és temetési adatok alapján. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, Budapest, 69–92.
- Hablicsek László, 1991. Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. *KSH Népeség tudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 9.* (Demográfiai átmenet Magyarországon.) 43–97.
- Henry, Louis – Blum, Alain, 1988. *Techniques d'analyse en démographie historique*. Paris, INED.
- Koppány Tibor – Péczely Piroska – Sági Károly, 1962. *Keszthely*. Budapest.
- Kovacsics József, 1994. *Zala megye helytörténeti lexikona. Keszthely és környéke*. Budapest.
- Kovacsics József (szerk.), 1997. *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Millecentenáriumi előadások. KSH Budapest.
- Kováts Zoltán – Cs. Tóth Péter, 1962. Csurgói jobbágycsaládok demográfiai viszonyai (1720–1850). *Történeti Statisztikai Évkönyv 1961–1962*. Budapest, KSH Könyvtár 48–89.
- Magda Pál, 1819. *Magyar Országának és a határőrző katonaság vidékeinek legújabb statisztikai és geographiai leírása*. Pest.
- Müller Róbert, 2000. *Keszthely története* I. Keszthely.
- Nagy Ludovicus, 1828. *Notitiae politico-geographico statisticae in clyti regni Hungariae partiumque adnexarum* I. Budae.
- Ördög Ferenc, 1991–1995. Zala megye népesség-összeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) I–IV. Budapest – Zalaegerszeg.
- Thiele, 1833. *Königreich Ungarn* II.

**KESZTHELY – EXPERIENCES OF A STUDY ON SOCIAL HISTORY
OF AN URBAN COMMUNITY**

Summary

The paper tries to sketch the demographic results of a research on social history using even the possibilities provided by the family reconstruction method of Louis Henry. Keszthely was a little town of 3000-3500 inhabitants near lake Balaton in the middle of the 18th century, the population of which grew up to about 7500 people by 1848. The little town under the landlord's power (oppidum) can be described as the centre of a smaller region which had an important handicraft industry and wine-culture (half of the population of the town always lived on wine-production).

The population of the town was Roman Catholic, its baptismal parish registers are completely available from 1696. The State and Roman Catholic Church tried to measure the population size several times after the middle of the 18th century, but these efforts were not successful in this large settlement of complex society before the population census of Joseph II. After that in the first half of the 19th century the measurements were even more incomplete before the first modern census in 1851 (data of table 1.). The number of actual population was 4208 in 1785, 7352 in 1851. Population size can more or less exactly be estimated on the basis of birth numbers and tax assessments for other periods: it was 3000-3500 in the 1740s, first there was a dynamic increase, population number might be 4000 around 1770, after that increase slowed down before the following dynamic increase from the turning of the century. From the years 1830s the dynamics of the population increase were strengthened by the increase of Jewish community. Figure I. shows the population development of Roman Catholics with a relatively rough exactness.

The balance of baptisms and burials was positive between 1780 and 1810 but according to our estimation only 50% of population increase was caused by the surplus of the births.

Marriage pattern can be described by the relatively low age at first marriage among females: their declared age at first marriage is 19–20 years, the same variable is 24–25 years among males. In the case of half of the couples their real age at first marriage is known, that is higher by 1–1,5 year on average than their declared one. On the basis of this experience females seems to get married first time between 16 and 22 years of age, in the case of males the adequate value is 22–26 years of age. Among females getting married is almost general while in the case of males there are bachelors aged thirty and over among shepherds and journeymen in handicraft industry.

Remarriage is quick and general in the case of males if they get widowers under fifty years of age, while the chance of remarriages significantly decreases with ageing even among widows aged 20–30 (tables 2 and 3).

Fertility was analysed by family reconstruction method (figures II and III). Fertility remained high and stable, signs of birth control cannot be observed. Intervals of child-births were also examined beside the age-specific fertility rates. By the beginning of the 19th century the proportion of children having conceived before the marriage of their parents had increased at some extent but the structure itself didn't change: the first child was born 20 months on average after the marriage (this time was a little longer in the case of young women), the second after 24 months on average, after that the length of the intervals slowly increased on.

Mortality can be examined with difficulties because of the bad quality of death registers, moreover the registration of burials began much later than that of baptisms. Infant mortality (table 5) was stable (more than 250‰, probably around 300‰ among males and around 250‰ among females). Mortality increased after 1780, mortality crises became more serious, but they didn't reach the level of former mortality peaks caused by epidemics (plague) or famines (their influence can mainly be observed in the increase of child mortality). From 1817 mortality decreased again with some increase between 1846 and 1849. The decrease of child mortality can be estimated from the 1830s.

Finally the study briefly deals with migration. There was a strong immigration flow between 1740 and 1766, a newer flow followed at the turning of the century (when the population grew in spite of natural decrease). From the 1830s Jewish immigration was strong and moving out to the vineyards surrounding the town was also characteristic.

The author also deals with the problems concerning the quality of the exploited sources examining the use of names and collating the data of different sources (parish registers and tax assessments).

Tables:

1. *Population number and demographic sources in Keszthely, 1745–1851*
Year; Population number; Type of sources exploited, notes
2. *Proportion of new marriages among widowers and widows by the age of becoming widower/widow*
Age at becoming widower/widow; Proportion of getting married among widowers (%); Proportion of getting married among widows (%)

3. *Number of new marriages of widowers and widows by the age of becoming widower/widow*
 Widows:
 Age at becoming widow; getting married within 6 months, 6–12 months, 1–2 years, 2–3 years 3–4 years, 4 years and more, Unknown, Together
 Widowers:
 Age at becoming widow; getting married within 6 months, 6–12 months, 1–2 years, 2–3 years 3–4 years, 4 years and more, Unknown, Together
4. *Number of bridegrooms and brides coming from other settlements and getting married in Keszthely, 1750–1849*
 Decade; Bridegrooms; Brides; Together; Proportion of their marriages in all marriages (%)
5. *Number of survivors per 1000 births (boys, girls)*
 Decade; The aged one according to nominal data (boys, girls); The aged 5 (boys, girls); The aged 15 (boys, girls); The aged 15 (corrected, boys, girls)

Figures:

- I. *Moving averages of nine years of baptisms in Keszthely, 1696–1849*
 II. *Baptisms and burials in Keszthely, 1696–1849*
 III. *Age-specific fertility of women getting married under 20 years of age*
 Lateral text: number of births per 1000 years of married women
 Below: Age-groups of mothers at childbirth
 IV. *Age-specific fertility of women getting married between 20–24 years of age*
 Lateral text: number of births per 1000 years of married women
 Below: Age-groups of mothers at childbirth